

Ольга Черновол,

аспірант

відділу теорії держави і права

Інститут держави і права

імені В. М. Корещького

Національної академії наук України

УДК 340.137.2

Українська модель правового забезпечення та реалізації обов'язків людини і громадянина

Відправною точкою для побудови сучасної моделі правового забезпечення та реалізації обов'язків людини і громадянина в Україні стало прийняття Конституції 1996 року, яка закріпила коло відповідних основних обов'язків. Однак, на нашу думку, ця модель включає в себе низку правових колізій, які на практиці мають наслідком високий рівень перевищення меж допустимої/дозволеної поведінки, визначеної колом основних обов'язків людини і громадянина.

Водночас, для вітчизняної правової науки досить актуальним питанням залишається проблема визначення сутності, місця та ролі основних обов'язків в правовому статусі особи, як одного із основних засобів формування правової свідомості людини і громадянина та чинників забезпечення правопорядку. Впродовж розвитку України як незалежної держави, проблема визначення обов'язків людини і громадянина, зокрема, й конституційних, привертала увагу чималої кількості вчених.

Проте, сучасний етап розвитку наукових досліджень характеризується фрагментарністю, оскільки обов'язки так і не знайшли ґрунтовного висвітлення, а визначення сутності та змісту української моделі правового забезпечення та реалізації обов'язків людини і громадянина взагалі не проводилось.

Метою статті є дослідження особливостей української моделі правового забезпечення та реалізації обов'язків людини і громадянина, у тому числі, виявлення переваг та недоліків такої моделі.

Загальновідомим є той факт, що правова система України має ознаки романо-германської правової сім'ї, оскільки була заснована на юридичних поняттях та принципах римського права. Відтак, українській моделі правового забезпечення та реалізації обов'язків людини і громадянина притаманні риси, які є характерними для моделей, що поширені в країнах романо-германської правової сім'ї.

Зокрема, вказана модель базується на ліберальній концепції закріп-

лення обов'язків, тобто увага законодавця переважно зосереджена на інституті прав та свобод особи і механізмах їх забезпечення та реалізації, порівняно з інститутом обов'язків. Однак, це не свідчить про те, що в Україні взагалі відсутній механізм забезпечення та реалізації основних обов'язків особи. Наразі в українському законодавстві створений досить ґрунтовний механізм правових процедур, які спрямовані на забезпечення ефективного виконання останніх. При цьому, варто зауважити, що становлення вказаного інституту в Україні на всіх етапах його розвитку супроводжувалося проблемами, пов'язаними з його реалізацією.

Як зазначалось, джерелом, яке закріплює коло основних обов'язків особи в Україні є Конституція 1996 року. Так, відповідно до Розділу II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» Конституції України 1996 року на особу покладено досить широке коло обов'язків, зокрема, обов'язок батьків утримувати дітей до їх повноліття; обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків; обов'язок кожного отримати повну загальну середню освіту; обов'язок громадян захищати Вітчизну, її незалежність і територіальну цілісність; обов'язок громадян шанувати державні символи України; обов'язок громадян відбувати військову службу, відповідно до закону; обов'язок кожного не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки; обов'язок кожного сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом; обов'язок громадян щорічно подавати до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік, у порядку встановленому законом; обов'язок кожного неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших громадян [1].

В подальшому, вказані вище обов'язки конкретизуються та визначається механізм їх реалізації на рівні галузевого законодавства. Так, наприклад, виконання податкового обов'язку визначається положеннями Податкового кодексу України 2010 року, де закріплено процедурно-правовий механізм справляння обов'язкових податків і зборів в Україні; вичерпний перелік податків і зборів, що справляються в Україні, та порядок їх адміністрування; перелік платників податків і зборів, їх права та обов'язки; компетенція контролюючих органів і повноваження їх посадових осіб під час здійснення податкового контролю та інших адміністративних функцій, а також відповідальність за порушення податкового законодавства. При цьому, положення Податкового кодексу України містять чітке роз'яснення, що таке податковий обов'язок, коли він виникає, змінюється і припиняється, а також порядок його виконання (статті 36-38) [2].

На противагу Податковому кодексу України, положення Сімейного кодексу України не визначають змісту обов'язку батьків утримувати дітей до їх повноліття та обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків, а визначають тільки способи їх виконання. Водночас, міститься норма, яка вказує, що регулювання сімейних відносин здійснюється Сімейним кодексом України з метою утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї (стаття 1). Відтак, положеннями Сімейного кодексу України закріплено досить широке коло сімейних обов'язків, обов'язків подружжя, у тому числі майнові та немайнові, обов'язки матері, батька і дитини та інші. Основні обов'язки щодо утримання батьками неповнолітніх дітей і навпаки, в положення Сімейного кодексу України набувають іншого формулювання, зокрема, обов'язок матері, батька утримувати дитину (Глава 15) та обов'язок повнолітніх дочки, сина утримувати ба-

тків (Глава 17). Крім цього, обов'язок батьків утримувати дитину до її повноліття доповнюється обов'язком батьків утримувати повнолітніх дочку, сина та підстави його виникнення, у тому числі, умови його виконання (Глава 16) [3].

Щодо основного обов'язку кожного не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки, то законодавець також не тлумачить його зміст в нормах чинного законодавства. Так, наприклад, положення Земельного кодексу України та Лісового кодексу України містять перелік обов'язків власників земельних ділянок, землекористувачів, власників та користувачів лісів, а положення Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» визначає коло обов'язків громадян у галузі охорони навколишнього природного середовища (стаття 12) [4]. При цьому, Закон України «Про культуру» визначає коло обов'язків у сфері культури (стаття 11) [5]. Тобто, обов'язок кожного не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки містить низку допоміжних обов'язків, які закріплені в інших правових актах та направлені на врегулювання сфер охорони навколишнього природного середовища та охорони культурної спадщини.

Для забезпечення виконання обов'язку кожного отримати повну загальну середню освіту в Україні прийнято нормативно-правові акти, які регулюють сферу освіти. Серед них: Закон України «Про освіту» та Закон України «Про загальну середню освіту». Положення вказаних документів, містять чіткі роз'яснення що таке освіта, на що вона спрямована, перелік органів, які наділені повноваженнями щодо нагляду за додержанням законодавства в сфері освіти, тощо. Однак, положення цих же законів не конкретизують зміст обов'язку отримання повної загальної середньої освіти, проте має місце тільки теза, що загальна середня

освіта є обов'язковою основною складовою безперервної освіти (стаття 3 Закону України «Про загальну середню освіту») [6].

Ще одним основним обов'язком в Україні є обов'язок громадян відбувати військову службу, який включається в поняття «військовий обов'язок». Так, відповідно статті 1 Закону України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» військовий обов'язок включає, у тому числі, і проходження військової служби. Під військовою службою законодавець розуміє державну службу особливого характеру, яка полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян України, іноземців та осіб без громадянства, пов'язаній із обороною України, її незалежності та територіальної цілісності. Час проходження військової служби зараховується громадянам України до їх страхового стажу, стажу роботи, стажу роботи за спеціальністю, а також до стажу державної служби (стаття 2 Закону України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу») [7]. Однак, на нашу думку, існує певна колізія в законодавстві щодо визначення військової служби складовим елементом військового обов'язку, оскільки стаття друга Закону України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу», яка має назву: військова служба і виконання військового обов'язку в запасі, демонструє підхід законодавця, який базується на виокремленні військової служби з поміж інших складових елементів військового обов'язку. Натомість, як вже зазначалось, стаття перша того ж закону містить вказівку на те, що військова служба включається у виконання військового обов'язку.

Роз'яснення змісту обов'язку громадян захищати Вітчизну, її незалежність і територіальну цілісність (військового обов'язку), його необхідності, зміни на альтернативну службу із посиланням на конкретний нормативно-правовий акт, який ре-

гулює її та коло суб'єктів на яких не поширюється його дія містяться в положеннях Закону України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» [7].

Заміна військового обов'язку (альтернативна служба) регулюються окремим правовим актом, а саме Законом України «Про альтернативну (невійськову) службу». Положення вказаного закону визначають організаційно-правові засади альтернативної (невійськової) служби, якою відповідно до Конституції України має бути замінено виконання військового обов'язку, якщо його виконання суперечить релігійним переконанням громадянина.

Варто зауважити, що військовий обов'язок є єдиним основним обов'язком в Україні, який передбачає можливість його альтернативного виконання. Крім того, для військового обов'язку як і для податкового характерним є законодавче визначення його змісту.

Ще одним основним обов'язком є обов'язок громадян шанувати державні символи України. Так, відповідно до статті 20 Основного Закону України державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України [1]. Вказаний обов'язок має певні особливості, оскільки в Україні відсутній правовий механізм його забезпечення та реалізації. При цьому, виконання цього обов'язку повинно супроводжуватися глибоким відчуттям поваги особи до державної символіки України, і як наслідок, забезпечуватися свідомим ставленням самої особи щодо меж допустимої поведінки. Водночас, українське законодавство не передбачає санкцій за неналежну реалізацію цього обов'язку. Натомість передбачена кримінальна відповідальність за його порушення (стаття 338 Кримінального кодексу України - Наруга над державними символами). При цьому, положення вказаної статті передбачають відповідальність тільки за публічну наругу над державними сим-

волами України та над офіційно встановленим або піднятим прапором чи гербом іноземної держави.

При цьому, відсутнє визначення терміну «публічна наруга» [8, с. 337].

Відтак, приходимо до висновку, що в Конституції України виокремлюється два основних обов'язки, а саме: обов'язок громадян захищати Вітчизну, її незалежність і територіальну цілісність та обов'язок громадян відбувати військову службу, але механізм забезпечення та реалізації вказаних обов'язків побудований таким чином, що фактичне виконання обов'язку захищати Вітчизну, її незалежність і територіальну цілісність відбувається обов'язок відбувати військову службу. Підтвердженням цього є те, що законодавець визначає, що військовий обов'язок устанавлюється з метою підготовки громадян України до захисту Вітчизни, забезпечення особовим складом Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також правоохоронних органів спеціального призначення та Державної спеціальної служби транспорту (стаття 1 Закону України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу») [7].

З поміж всіх встановлених основних обов'язків в Україні, найбільш значущим та відправним, на нашу думку, є обов'язок кожного неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших громадян. Вказаний обов'язок є універсальним, оскільки його відсутність унеможливорює гарантування багатьох конституційних прав, свобод, забезпечення виконання інших конституційних обов'язків.

Водночас, вказаний обов'язок носить загальний характер, оскільки в Україні відсутній спеціальний нормативно-правовий акт, який би визначав, зміст, способи виконання, механізм його забезпечення. Так, згідно з пунктом 3 постанови Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2009 року № 1 «Про судо-

ву практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» вибір способу захисту особистого немайнового права, зокрема права на повагу до гідності та честі, належить позивачеві. Разом з тим, особа, право якої порушено, може обрати як загальний, так і спеціальний способи захисту свого права, визначені законом, який регламентує конкретні цивільні правовідносини. Відповідно до статті 275 Цивільного кодексу України захист особистого немайнового права здійснюється у спосіб, встановлений главою 3 цього Кодексу, а також іншими способами відповідно до змісту цього права, способу його поширення та наслідків, що їх спричинило. До таких спеціальних способів захисту відносяться, наприклад, спростування недостовірної інформації, та (або) право на відповідь (стаття 277 Цивільного кодексу України), заборона поширення інформації, якою порушуються особисті немайнові права (стаття 278 Цивільного кодексу України) тощо [9].

Таким чином, проаналізувавши основні обов'язки, у тому числі, і механізми їх забезпечення та реалі-

зації, які передбачені українською моделлю правового забезпечення та реалізації обов'язків людини і громадянина, приходимо до висновку про різноманітність підходів законодавця до правового визначення їх змісту та побудови нормативних механізмів їх забезпечення та реалізації, що на практиці може мати наслідком не розуміння особою змісту її основних обов'язків і тому не бажання їх виконувати.

Крім того, для української моделі правового забезпечення та реалізації обов'язків людини і громадянина характерна проблемність щодо їх належного виконання. Про це свідчить аналіз єдиних звітів Генеральної прокуратури України про кримінальні правопорушення по державі за 2013 – 2017 роки [10]. Дані вказаних звітів містять інформацію про високі показники зареєстрованих кримінальних проваджень щодо недоторканості державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації, злочинів проти довілля, злочинів проти волі, честі та гідності особи, злочинів проти трудових, виборчих та інших особистих прав і свобод людини і громадянина та інші.

Рис. 1.1. – Кількість зареєстрованих кримінальних проваджень щодо злочинів у сфері охорони державної таємниці, недоторканості державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації у 2013-2017 роках

Як видно із даних зазначених на рис. 1.1., показник зареєстрованих кримінальних проваджень впродовж 2013-2015 поступово збільшувався і склав 8778 кримінальних проваджень, однак починаючи з 2016 року різко зменшився і становив 2610 проваджень, але у 2017 році знову почав збільшуватися. Серед злочинів у сфері охорони державної таємниці, недоторканості державних кордонів найбільшу питому вагу складають злочини щодо ухилення від призову за мобілізацією, щодо ухилення від призову на строкову військову службу, щодо ухилення від військової служби за призовом осіб офіцерського складу, щодо ухилення від військового обліку або спеціальних зборів. Це може свідчити про небажання громадянами України виконувати покладений на них основний обов'язок захищати Вітчизну, її незалежність і територіальну цілісність та обов'язок відбувати військову службу, відповідно до закону.

Крім того, в Україні досить високим є рівень ухилення від несення податкового обов'язку. Підтвердженням цього є дані рейтингу Асоціації дипломованих сертифікованих бухгалтерів (АССА), згідно якого Україна потрапила до п'яти перших країн із високим рівнем тіньової економіки. Згідно цих даних, в Україні рівень тіньової економіки становить 1 трильйон 95,3 мільярда гривень або 45,96% від

торішнього ВВП країни. Варто зауважити, що вказана асоціація проводила дослідження на прикладі 28 країн. Лідером за найвищим показником тіньової економіки є Азербайджан (67,04%), на другому місці – Нігерія (48,37%), Україна – третя. Разом з тим, найнижчий показник має США, Японія та Китай (7,78%, 10,08% та 10,15% відповідно) [11, с. 11].

Таким чином, українській моделі правового забезпечення та реалізації обов'язків людини і громадянина притаманні риси, що є характерними для моделей поширених в романо-германській правовій сім'ї, зокрема, наявність правового акту, який має найвищу юридичну силу та визначає коло обов'язків. Однак, є певні відмінності, притаманні тільки українській моделі – це визначення широкого кола основних обов'язків та акцентування уваги законодавця на обов'язках особи, аніж обов'язках держави в особі її державних органів в положеннях Основного Закону. Крім того, для української моделі правового забезпечення та реалізації обов'язків людини і громадянина характерним є декларативність основних обов'язків, оскільки законодавець не визначає змісту більшості основних обов'язків, а у деяких випадках і способи їх виконання. Відтак, даний підхід має наслідок, високі показники ухилення осіб від виконання основних обов'язків.

Список використаних джерел

1. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. - № 30. – Ст. 141.
2. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. - № 13-14, № 15-16, № 17. - Ст.112.
3. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. - № 21-22. - Ст.135.
4. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991 № 1264-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - № 41. - Ст. 546.
5. Закон України «Про культуру» від 14.12.2010 № 2778-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. - № 24. - Ст.168.
6. Закон України «Про загальну середню освіту» від 13.05.1999 № 651-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. - № 28. - Ст.230.

7. Закон України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» від 25.03.1992 № 2232-XII // Відомості Верховної Ради України. -1992. - № 27. - Ст.385.
8. *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України* [текст] / За заг. ред. Литвинова О. М. – К. : «Центр учбової літератури», 2017. – 528 с.
9. *Постанова* Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2009 року № 1 «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09.
10. *Офіційний сайт Генеральної прокуратури України* // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113653&libid=100820.
11. *Emerging from the shadows The shadow economy to 2025* // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.accaglobal.com/content/dam/ACCA_Global/Technical/Future/pi-shadow-economy.pdf.

Черновол О. П. Українська модель правового забезпечення та реалізації обов'язків людини і громадянина

Стаття присвячена українській моделі правового забезпечення і реалізації обов'язків людини і громадянина. Акцентовано увагу на питаннях податкового, сімейного законодавства, обов'язків громадянина проходити військову службу.

Ключові слова: обов'язки людини, правове забезпечення, обов'язки батьків, військова служба

Черновол О. П. Украинская модель правового обеспечения и реализации обязанностей человека и гражданина

Статья посвящена украинской модели правового обеспечения и реализации обязанностей человека и гражданина. Акцентируется внимание на вопросах налогового, семейного законодательства, обязанностей гражданина проходить военную службу.

Ключевые слова: обязанности человека, правовое обеспечение, обязанности родителей, военная служба

Chernovol O. Ukrainian model of legal support and implementation of the responsibilities of human and citizen.

The article is devoted to the Ukrainian model of legal support and implementation of human rights and citizen. Attention is focused on issues of tax, family law, the duty of a citizen to perform military service.

Key words: duties of a person, legal support, duties of parents, military service